

Мінькова Ганна Юріївна,
викладач кафедри німецької філології,
Мелітопольський державний педуніверситет

Значення – поняття - концепт: проблеми визначення

Помітне збільшення за останні роки потоку наукових публікацій в галузі когнітивної лінгвістики знаходить декілька пояснень. По-перше, - це новий напрямок досліджень, котрий не вписується в рамки однієї науки, а лежить на перетинанні декількох дисциплін.

Міждисциплінарність когнітивної лінгвістики є характерною рисою сучасного гуманітарного знання і виражається в активному залученні відомостей і експериментальних даних з інших наук, насамперед із психології, але також з філософії, нейрофізіології, соціології, політології, етнографії, теорії штучного інтелекту й ін. Провідна роль у цьому комплексі, однак, належить лінгвістиці.

Другим визначальним фактором зростаючого інтересу до когнітивних досліджень є те нове, що запропонували когнітивісти в галузі аналізу і опису мови, визнання їх внеску актуальним, плідним і вартим уваги [22; с. 6-7].

У контексті сказаного очевидна необхідність наукового осмислення декотрих спірних питань тісно пов'язаних з лінгвістикою і когнітивними дослідженнями зокрема.

Серед актуальних для когнітивної лінгвістики питань є дослідження значення одиниць мови і мовлення, котрі формують систему наших знань як про саму мову, так і про світ.

Саме тут виникає перша проблема, бо питання визначення «значення» в сучасній лінгвістичній науці у повній мірі відноситься до розряду «вічних» і не дивлячись на багатовікову історію воно і досі не отримало не тільки загальноновизнаної, але навіть хоча б достатньо ясної відповіді [14; с.53].

Труднощі з визначенням «значення» полягають у наступному.

По-перше, значення різних мовних одиниць представляють собою зовсім різні об'єкти. Розрізняються між собою значення не тільки морфем, слів, речень і цілих текстів, але також значення лексем і часток. Значеннями володіють порядок слів, інтонація, граматичні категорії, тощо. Важливим є розрізнення значення одиниць мови і мовлення, значення мовця і слухача та інше [14; с.53].

По-друге, процедура визначення значення знаходиться в прямій залежності від наукового контексту, тобто від того, в рамках якої науки відбувається його визначення і які критерії вважаються головними.

Принципово різними є декілька напрямків, котрі можуть і комбінуватися і зближуватися в різних теоріях.

Перший з них походить ще з античності від Платона, учня Сократа, і знайшов застосування в логіці та філософії. Значенням мовних одиниць відповідно цього підходу вважаються фрагменти дійсного світу, котрі їм відповідають. Значеннями, таким чином, можуть бути предмети, факти, ситуації та ін.

Другий підхід, розвивав англійський філософ-просвітител Дж.Локк і сучасне своє продовження він знайшов в традиційній лінгвістиці. Значення при цьому підході визначається як «поняття», «концепт» (думка або ідея), котрому, як правило приписується психологічна реальність [14; с. 53, 54]. «Концепт» ототожнюється з „поняттям” на основі їхньої ідентичної ментальної природи [15; с. 80]. Проте найчастіше „концепт” і „поняття” розглядають як загальне і часткове. Іноді поняття трактується як синтез логічних і гносеологічних уявлень про об'єкт [15; с. 80]. Універсальність поняття і специфічність концепту підкреслює М.П. Кочерган, коли вказує на здатність поняття репродукувати денотативне значення слова (когнітивний зміст), а концепту – інтерпретаційний компонент значення [13; с. 17]. «... поняття (intellectus), - вважає поважний російський мовознавець Воркачов, - є розумовим явищем, пов'язаним із раціональним знанням, а концепт (conceptus) – похідне піднесеного духу, здатне творчо відтворювати смисли» [5; с. 16], «...концепт, - наголошував у своїх працях ще на початку ХХ століття визнаний російський релігійний філософ

С.О. Аскольдов, - наочно-образне уявлення символічного характеру, що зберігає певну структурну схожість із об'єктом відображення і може розглядатися як замісник поняття» [3; с. 271].

«Поняття і концепт мають співвідноситися між собою в гіпо-гіперонімічний і разом із тим в асиметричний спосіб: основою концепту є поняття, але основою поняття не є концепт, - наполягає український когнітивіст М.А. Приходько. Це наводить, автора цитати, на думку про те, що концепт має бути етноспецифічно забарвленим поняттям з певною етнопсихологічною надбудовою» [20; с. 53]. «Концепт – не поняття, а сутність поняття, явлене у своїх змістових формах – в образі, у понятті, символі. Поняття є наближенням до концепту. Концепт – це і ментальний генотип, і атом, і архетип, і первообраз, і багато іще чого» [11; с. 19].

Щодо опозиції концепт vs поняття, беззаперечною є думка, що останнє виступає одиницею, яка дає інформацію про фрагмент знання, а концепт, крім того – і про сферу його вживання. Тому концепт у змістовому плані ширший від поняття, оскільки він відображає будь-які ознаки об'єкта, у той час як поняття завжди пов'язане лише з представленням набору необхідних і достатніх логічних ознак для його ідентифікації [26; с. 105 - 110].

Тобто, тут постає ще одна проблема – невизначеність самого поняття «поняття». Його не можна спостерігати і воно є науковим конструктом. Саме тому в сучасній науці здійснюються спроби створити його операціональне визначення.

Але повернемося до «значення». Відомою є інтерпретація значення Р.О. Якобсоном, котрий визначав його через процедуру перекладу. Значенням для нього було те, що розуміється, або те, що перекладається. Значення як інваріант перекодування розглядалось і в роботах зі створення штучного інтелекту (К.Шенон та ін.). Інтерпретація значення як інваріанта синонімічного перефразування була запропонована А.К. Жолковським, Н.Н. Леонтієвою та Ю.С. Мартем'яновим.

Плідним виявилось поєднання двох підходів. Одним із прикладів є позиція Г.Фреге, представлена в його роботі «Функція і поняття». Показуючи різницю

між сигніфікатом і денотатом (відповідно поняттям та предметом), він розглянув імена «Утрішня зірниця» та «Вранішня зірниця». Їх денотати співпадають, обидва вони позначають планету Венера. Однак сигніфікати у них різні, оскільки ці імена виділяють різні властивості одного й того самого об'єкта – «з'являтися на небі вранці» та «з'являтися на небі ввечері». Саме тому вони не завжди взаємозамінні. Розуміння фраз з цими іменами припускає знання і денотату і сигніфікату. Таким чином, і денотат і сигніфікат є складовими частинами значення [27; с. 221].

В когнітивній лінгвістиці у значенні бачать «ментальну сутність» [8; с. 81], «концепт, зв'язаний знаком» [16; с. 711]. Концепт є віддзеркаленням світу та його об'єктів, це - когнітивний феномен, за котрим стоїть певна структура знання [16; с. 705].

Однак до того як опрацювати концепт, необхідно з'ясувати співвідношення понять «значення» та «значущість», що складає на сьогодні ще одну проблему. Про її гостроту свідчить полярність думок.

Одні науковці [10; с. 20] схиляються до думки, що «значущість» входить до складу «значення», а отже має вплив на характеристики концепту. «Значимість в концептуальному аспекті є елемент значення», - писав засновник сучасної лінгвістики швейцарський вчений Ф. де Соссюр [23; с.146]

Протилежними до прикативних відносин між «значенням» та «значущістю» (відносин включення), є судження, відповідно до котрих між зазначеними поняттями вбачають диз'юнктивні зв'язки, тобто такі, при яких вони ніде не перехрещуються, оскільки репрезентують різні рівні узагальнення, різні аспекти знання мови [2; с. 55].

Слушною є позиція М.В. Нікітіна, котрий частково поділяючи другу точку зору пише: «Значення та значущість - поняття різних планів. Значущість мовної одиниці визначається сукупністю її парадигматичних відносин стосовно функціонально однорідних одиниць. Тому значущість виявляється не тільки у значущих одиниць мови». При цьому, на відміну від прихильників другої точки зору, котрі не бачать жодних перехрещень значень та значущості, М.В.Нікітін помічає між ними певний зв'язок: чим більше у мовної одиниці значень (точніше

компонентів значень) тим ширше її значущість і навпаки. Чим спеціальніше значення слова тим вужче його значущість і навпаки [16; с. 189]. Тобто «значущість» є тією ланкою, котра поєднує денотат та сигніфікат.

Наступною проблемою є співвідношення значення мовної одиниці та концепту.

Моделювання світу свідомістю демонструє протиставлення логічного та лінгвістичного, тобто концепту і значення. Лінгвісти й когнітологи розглядають їхню повну тотожність, відношення перетину значення й концепту чи включення першого до другого або активацію значення в концептуальній структурі залежно від контексту й ситуації [26; с. 105-110].

Проблема співвідношення значення та концепту потребує відповіді на наступні питання: як відрізняються значення і концепт за змістом та внутрішнім об'ємом, і що визначає їх категоріальний статус.

Значення – факт свідомості. У найзагальному розумінні значення це – інформація в живих системах, свідомістю впорядкованих [16; с. 24].

Значення – одиниця семантичного простору мови, тобто – елемент упорядкованої сукупності, системи значень конкретної мови. Значення вміщує порівняно невелику кількість семантичних ознак (сем), котрі є загальновідомими у даному соціумі і зв'язані з функціонуванням відповідної звукової оболонки (лексеми) [19; с. 9].

«Лексичне значення складається з чисельної кількості уявлень про ознаки предмета, суттєві та випадкові, корисні та малозначущі, однаково красиві та невиразні» [12; с. 9].

Будь яке конкретне значення це – елемент двох структур пізнання, що спричиняє його розшарування на когнітивний та прагматичний компоненти. Перший співвідноситься з інформацією про світ і називається ще пізнавальним, інтелектуальним, референційним, денотативним, іноді семантичним (в узькому значення терміна) а також сигматичним значенням. Другий компонент значення співвідноситься з інформацією про суб'єктивне ставлення, оцінку, переживання

означуваного факту, про суб'єктивну установку індивіда щодо цього факту [16; с. 28].

Вчені розглядають значення як штучні знакові конструкції, які є додатковими культурними засобами організації розуміння. Значення закріплюють нормативний зміст знаків та мовних виразів, зафіксований у парадигматиці [18; с. 29].

Протиріччя між обсягом значень одиниці у мові й мовленні впливає з того, що у мові значення тотожне концепту, у мовленні воно представлене лише актуальним фрагментом концепту за умови гасіння не актуалізованого, тобто знаходиться в прямій залежності від контексту й ситуації. Тут актуальною є дискусія щодо можливості виділення в концепті не лише денотативного, а й конотативного компонентів (оцінок, емотивності, прагматичних складників) [21; с. 51].

Так, проблеми раціонального та емоційного в слові торкається Стернін, коли, досліджуючи лексичне значення слова в мовленні, в його структурі виділяє макрокомпоненти - денотативний і конотативний [26; с. 39].

Феномен конотації як віддзеркалення психічної і мовної діяльності людини співвідноситься з даними теорії мовознавства і психології і верифікується в ній. Ідея зв'язку індивідуального і загального (соціального) в мові, а слідом за цим і в конотації прослідковується в ряді робіт як з історії мовознавства так і з психології [6; с. 5].

Положення про мову як про суперечливе явище можна побачити в усіх антиноміях В. Гумбольдта. Двоїсту природу мови Гумбольдт виявляє в онтології мови: він відзначає, що свої природні й суспільні основи людина успадковує. Звідси витікає перша антиномія мови як індивідуальної діяльності й одночасно як суспільно значущого явища [7; с. 60-62]. Двоїста природа мови, за Гумбольдтом, виявляється також у тому, що мова є суперечливим з'єднанням двох форм діяльності говоріння й розуміння, у тому, що мова постає перед людиною залежною і не залежною від неї, - обумовленим і необумовленим утворенням і, нарешті, у тому, що мова стійка і мінлива [6; с. 5].

За Г. Штейнталем, мова повинна розглядатися і з боку індивідуальної, і з боку соціальної психології. Індивідуальна психологія займається дослідженням законів самостійного руху уявлень в індивідуальній свідомості. Психологічними закономірностями особистості Штейнталь пояснював виникнення й розвиток мови і мислення. Щодо соціальних моментів, то їх вчений розглядав тільки як супутні важливі обставини, але не як першооснову мовної діяльності людини [6; с. 5].

Від думки Гумбольдта про суб'єктивно-об'єктивний зміст слова йшов в теорії внутрішньої форми слова і Потебня. У якості об'єктивного змісту у Потебні виступає найближче етимологічне значення. Другий, семантичний зміст, в котрому може бути чисельна кількість ознак, Потебня називає суб'єктивним [6; с. 6].

Тобто значення це ще і концепт, зв'язаний знаком [16; с. 711]. Концепт є одиницею лінгво-когнітивною, а значення – суто лінгвальною [26; с. 106].

Концепт – явище розумової сфери, котре є головною формою вираження процесів думання, тобто є тим фондом, з котрого обираються одиниці для здійснення мовленнєво-розумового процесу факту [1; с.16]. «Концепт значно ширший за лексичне значення» [9; с. 6], котре реалізує тільки якусь частину (сторону) концепту. Тобто, значення не зводиться до концепту. Концепт виступає лише мисленнєвим субстратом значення, на котрому лінгвокреативне мислення нарощує різні смисли оцінного, емотивного і експресивно-образного характеру. Тобто, якщо торкатися ролі концепту у формуванні значення, то треба говорити не про підміну значення слова концептом [4; с. 36], а про реалізацію в значенні певних ознак, образних потенцій концепту [2; с.63].

Концепт звернутий до світу та його об'єктів. Він – їх відбиття. Значення звернуто до знаку, котрий виражає і називає концепт; значення обертає концепт до знаку. Звернутий до знака концепт стає значенням; концепт стає змістовною стороною знака [16; с. 711].

Зміст концепту є ширшим за зміст значення, оскільки «концепти зберігають свою структуру, не втрачаючи ознак, включених в цю структуру протягом усієї

історії народу... Структура концептів тільки поповнюється за рахунок виокремлення додаткових ознак. Таке поповнення залежне від розвитку матеріальної і духовної культури народу. Форми для вираження тої чи іншої ознаки концепту можуть застарівати, самі ознаки не застарівують і не зникають. З'являються нові форми для їхнього вираження» [17; с. 14].

Концепт семантично більш багатий і глибший. Будучи одиницею ментального світу людини, концепт розширює значення слова, оскільки включає в себе ментальні ознаки того чи іншого явища, у тому числі і невербальні [1; с. 17], «відображені свідомістю народу на даному етапі його розвитку. Концепт забезпечує осмислення дійсності» [19; с. 8].

Тобто, значення і концепт співвідносяться як комунікативно-релевантна частина і ментальне ціле [1; с. 17]. «Значення (семема) своїми семемами передає певні когнітивні ознаки і компоненти, що утворюють концепт, але це завжди лише частина смислового змісту концепту. Концепти не зв'язані «намертво» і жорстко з яким-небудь одним словом, вступаючи у стосунки з різними словесними формами і тим самим «синонімізуючись», часто в вельми химерних і задалегідь непередбачуваних видах» [24; с. 48].

Якщо розглядати концепт у площині семантичного трикутника, то він співвідноситься з сигніфікатом значення: його центральна частина (ядро) утворює інтенціонал – зміст поняття, а периферію – імплікаціонал – асоціативно-образний макрокомпонент значення, котрий містить різноманітні конотації (первинні і вторинні, обов'язкові і факультативні, експліцитні і імпліцитні) [2; с.64].

Тобто, розгляд старої проблеми під новим кутом зору, як правило, сприяє її переосмисленню й виходу на новий рівень узагальнень. Тому звертання когнітивістів до проблеми визначення «значення», «концепту» та «поняття» продуктивно не тільки й не стільки для когнітивної науки, скільки для мовознавства. У цьому, полягає вигідна (з погляду мовознавця) відмінність даної теми від багатьох інших областей когнітивної лінгвістики, де мова служить не більш ніж «постачальником» матеріалу, засобом пізнання ментальних структур [22; с. 82].

Література

1. Адонина Л.В. Концепт «женщина» в русском языковом сознании [Текст] / Л.В. Адонина. – Севастополь, 2007. – 168 с.
2. Алефиренко Н.Ф. Спорные проблемы семантики. Монография. М. Гнозис, 2005г. 326 с.
3. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака. М.: Academia, 1997. С. 267-279.
4. Бунеева Е.С. Концептологическая модель признака старшинства// Языковая личность: Культурные концепты: Сб. науч.тр. /ВГПУ, ПМПУ. - Волгоград, Архангельск, 1996. - С. 33-41.
5. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки / С.Г. Воркачев - 2001 - № 1. - С. 64-72.
6. Говердовский В.И. Коннотемная структура слова. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1989. – 95 с.
7. Гумбольдт В.Ф. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 394 с.
8. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ языка : фреймвые сети / С. А. Жаботинская // Мова. Науково-теоретичний часопис з мовознавства. – 2004. – №9 : Проблеми прикладної лінгвістики. – С. 81-92.
9. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: Культурные концепты. Волгоград; Архангельск, 1996. С. 3 -16
10. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972. – 213 с.
11. Колесов В.В. Язык и ментальность. — СПб: Петербург. Востоковедение, 2004. — 240 с.
12. Колесов В.В. Древняя Русь: наследие в слове: в 5-ти кн.: кн.1.: Мир человека/ В.В.Колесов. - СПб.: СПбГУ, 2000.- 326с.

13. Кочерган М.П. Зіставне мовознавство і проблема мовних картин світу // Мовознавство. – 2004. – №5, 6. – С. 12 - 22.
14. Кронгауз М.А. Семантика. – М.: Изд. центр «Академия», 2005. – 253с.
15. Кузнєцов В. Поняття та його моделі // Філософська думка. – 1998. – № 1. – С. 61-80.
16. Никитин М.В. Курс лингвистической семантики. - СПб.: Научный центр проблем диалога, 1996. - 760 с.
17. Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации: монография. – Кемерово: ИПК «Графика», 2004. – 386 с.
18. Плунгян В.А. О (бес)конечности языка // Типология и теория языка : От описания к объяснению: К 60-летию А.Е. Кибрика. – М., 1999. – С. 50-56.
19. Попова, З.Д. Основные черты семантико-когнитивного подхода к языку / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Антология концептов. Том 1. -Волгоград: Парадигма, 2005. С. 7-10.
20. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М.приходько. - Запоріжжя: Прем'єр, 2008. - 332 с.
21. Селіванова О.О. Теоретичні засади й дослідницькі можливості концептуального аналізу //Нова філологія. Збірник наукових праць. – Запоріжжя: ЗНУ, 2007. - № 27. – С. 49-56.
22. Скребцова Т. Г. Когнитивная лингвистика: курс лекций. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2011. - 256 с.
23. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1977. — 695 с.
24. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования. М., 1997. - 824 с.
25. Стернин, И.А. Лексическое значение слова в речи / И.А.Стернин. – Воронеж, 1985. – 253с.
26. Таценко Н.В. „Концепт” як ключове поняття когнітивної лінгвістики // Вісник СУМДУ. Серія “Філологія”, № 1’ 2008, с.105-110.
27. Фреге Г. Логика и логическая семантика: Сборник трудов / Пер. С нем. Б.В. Бирюкова под ред. З.А. Кузичевой. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 512 с.